

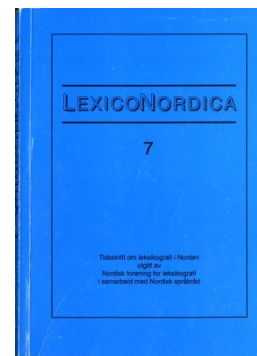
LexicoNordica

Titel: Ordbøger over norske bygdemål fra før 1814

Forfatter: Lars S. Vikør

Kilde: LexicoNordica 7, 2000, s. 119-132

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive>

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Lars S. Vikør

Ordbøker over norske bygdemål frå før 1814

Before 1814, Norway was part of the Danish realm, and the written standard language was Danish, while the spoken dialects were Norwegian, derived from Old Norse and very different from Danish, not least in the vocabulary. There were published four Norwegian dialect dictionaries before 1814 (in 1646, 1749, 1780 and 1802), most of them by clergymen who wanted to aid their Danish-speaking colleagues in their understanding of local speech. They are discussed and compared in this article together with two unpublished 18th century manuscripts which in size and quality deserve the name “dictionaries” (they have been published in the 20th century). All these dictionaries are “pre-scientific”, but a development is discernible from a more encyclopedic type to a more purely lexicographic type. This may have to do with a genre differentiation resulting from the development of more specialized works on different aspects of Norwegian nature and society.

Innleiing

Med norsk leksikografi meiner eg leksikografi som behandlar særnorsk (i motsetning til dansk) språkstoff. Etter denne definisjonen måtte norsk leksikografi før 1814 nødvendigvis bety dialektleksikografi, sidan det ikkje fanst noko norsk skriftspråk. Av *ordbøker* over norske bygdemål før 1814 vart det utgitt fire – éi på 1600-talet, to på 1700-talet og éi på 1800-talet. I tillegg vart det laga mange *ordsamlingar* på 1600- og særleg 1700-talet. Det vart gjort av embetsmenn, særleg prestar, delvis på eige initiativ, delvis på grunn av organiserte initiativ frå sentralt hald i København. Eit viktig eksempel på det første er ei anonym ordsamling frå Råbyggjelaget i det noverande Aust-Agder, som Torleiv Hannaas gav ut i 1911. Han tidfesta samlinga til 1670-åra, og identifiserte forfatternen som sorenskrivaren og lagmannen David Gørrissøn Klim (d. 1714).

Det var tre organiserte innsamlingar. I 1698 sende Mathias Moth ut eit brev til bispane i Danmark og Noreg med oppfordring om å samle inn dialektord – fire av dei samlingane dette resulterte i, er utgitt i vårt hundreår: Bork 1956 (kritisk omtala i Bull 1988:60–64), Ramus 1956, Bloch 1956, Rasch 1957. I 1743 planla regjeringa eit stort topografisk-statistisk verk om heile riket, og sende ut eit rundskriv med spørsmål om alle slag opplysningar frå dei ulike prestegjelda, deriblant om spesielle dialektord. Materialet som kom inn, vart arkivert i Det

kongelige Bibliotek i København, der mye av det finst enno (mange av svara på dei spørsmåla som gjeld språk, er trykte i Kolsrud 1915–17, Kolsrud u.å., og Hamre 1961). Ein tredje og siste innsamlingsrunde skjedde i 1810–12 i samband med utarbeidinga av Videnskabernes Selskabs Ordbog i Danmark; den norske "fangsten" er trykt i Kolsrud (1957). Den beste og mest utførlege oversikta over denne leksikografiske aktiviteten finst i Indrebø (1951:342–353).

Den viktigaste grunnen til at norsk leksikografi i denne perioden er så fattig jamført med den danske og svenske, er altså at det ikkje fanst noko norsk skriftspråk og dermed heller ingen norskspråkleg skriftkultur. Ingen kunne ha leksikografi som yrke, berre som ein hobby ved sida av det eigentlege arbeidet sitt. Like viktig var det at det heller ikkje fanst nokon ambisjon om å byggje opp noko slikt. Den ambisjonen oppstod med Ivar Aasens aktivitet på 1840-talet, og det vart han som kom til å grunnleggje ein verkeleg norsk leksikografi med *Ordbog over det norske Folkesprog* i 1850.

Likevel kan vi argumentere for at dei dialektordbøkene eg skal dra fram her, har hatt ei samfunnsmessig og språkleg betydning som kanskje overgår dei langt større ordboksverka i grannelanda, om enn først i ettertid og ikkje i si eiga samtid. Desse ordbøkene var med på å grunnleggje og styrkje ei bevisstheit (hos nokre få, men viktige personar) om at det fanst eit særskilt norsk talespråk, og dei har dermed hatt betydning for det åndsklimaet som låg til grunn for at det norske språkreisingsprosjektet kom i gang på 1800-talet. Det er det perspektivet vi må sjå desse ordbøkene i, når vi peikar på dei leksikografiske svakheitene dei hadde.

Det kom altså fire trykte ordbøker for norsk i unionstida med Danmark. Det er: Christen Jensøns *Den norske Dictionarium eller Glose-bog* frå 1646, Erik Pontoppidans *Glossarium Norvagicum* frå 1749, J. N. Wilses *Norsk Ordbog* frå 1780 og Laurents Hallagers *Norsk Ordsamling* frå 1802. Dei skal vere emne for denne artikkelen, men i tillegg vil eg ta med to store utrykte verk som i kvalitet ligg fullt på nivå med dei andre, og derfor fortener namnet *ordbok*, nemleg Knud Leems *Een liten Glose-bog* frå 1747 og Hans Jacob Willes *Norsk Ordbog* frå ca. 1785 (som ligg føre i tre handskrifter). Alle desse prøver å gi eit meir heildekkjande bilete av norsk ordtilfang ved å trekkje inn materiale frå fleire ulike dialektar, så langt forfattarane makta det. Men eit totalbilete av norsk er det ikkje snakk om å gi for nokon av desse leksikografane; alle ordbøkene er kontrastive i forhold til dansk, og inneheld altså berre ord forfattarane oppfatta som avvikande frå det danske skriftspråket.

Eg skal da behandle desse seks ordbøkene her, først ved å gi ein generell presentasjon av kvar enkelt, og deretter skal eg sjå på den leksikografiske behandlinga dei gir stoffet, ved å konsentrere meg om ein del lemma på bokstaven L. Til slutt skal eg kort vurdere om og korleis ein kan snakke om ei leksikografisk utvikling i denne perioden frå 1646 til 1802.

Dei seks ordbøkene

Den første norske dialektordboka kom altså ut i 1646 med tittelen *Den Norske Dictionarium eller Glosebog*. Den var laga av presten *Christen Jensøn* (ca. 1610–53) i Askvoll i Sunnfjord på Nordvestlandet, og vart trykt i København. I hovudsak har Jensøn brukt sunnfjordsmålet som kjelde, kanskje fullt ut. Han var etter alt å dømme frå Askvoll sjølv og var son av ein tidlegare prest, og ut frå det vesle vi veit om livet hans, så budde han der all si tid bortsett frå nokre skoleår i Bergen og dei åra han studerte teologi i København, som alle prestar måtte. Dermed ser det ut som at han snakka sunnfjordsdialekt flytande og har brukt det til dagleg, ved sida av å ha hatt gode kunnskapar i dansk og latin. Det ser ikkje ut til at han har hatt kjennskap til andre dialektar. Men det ordtilfanget han beskreiv, var såpass stort og representativt at det for største delen bestod av ord som var i bruk over eit mye større område, og Jensøn har vore fullt klar over samanhengen med andre norske dialektar. Det ser vi av tittelen *Den norske Dictionarium eller Glosebog*, og av at han i forordet snakkar om "det gode og gamle Norske Sprog"; han ber om kritikk og forbetringar av folk "som udi det Norske Sprog bedre Forfarenhed kand haffue". Moderne språkhistorikarar har da òg lese ein tidleg norsk målreisingsvilje ut av dette verket, ikkje minst fordi Jensøn klagar over at norsken "med mange Tungemaal oc fremmet Sprog er bemenget oc daglig Dags mere tiltager formedelst den ædle Søefart aff Fremmede det besøger. Oc aff de Norskis Vdvandring udi fremmede steder som sig der effter nedersette i deris Fæderneland." Dette er vanskeleg å tolke, ikkje minst fordi Jensøn var slik ei einsleg svale på dette feltet, og vi veit (nesten) ingenting meir om han enn det som står i denne boka. Han drukna på heimreise frå ei annekskyrkje i 1653. Ordboka inneheld altså 855 oppslagsord (ifølgje Giil 1970) med forklaringar på dansk, og brukseksempel i form av ordtak, faste uttrykk og små historier. Ho er i moderne tid gitt ut i ei kommentert utgåve ved Torleiv Hannaas (1915), og i ei faksimileutgåve ved Per Thorson (Jensøn 1946). Ordboka er grundig drøfta i Giil 1970; jf òg Bull 1996 og Bjørkum 1997.

Knud Leem (1697–1774) var òg prest, og er mest kjend som kjennar av samisk språk. Han var professor i samisk ved Seminarium

Lapponicum i Trondheim, nærmast ein misjonsskole. Han laga den første store samiske ordboka ved sida av andre arbeid i samisk etnografi og språk. Men han samla òg norske dialektord, delvis slike han kjende frå oppveksten på Sunnmøre, delvis slike han hadde plukka opp i presteteneste i Finnmark, men særleg ord han bevisst samla gjennom mange år som prest i Avaldsnes på Karmøy i Rogaland. Han tok òg med tilfang frå andre stader, bl.a. gjennom kontaktar med prestar han kjende, og ved bruk av det innsamla materialet som låg i København etter 1743-innsamlinga. Ambisjonen hans var å lage ei allmenn-norsk ordbok. Manuset hans omfatta bortimot 4000 ord, og var altså langt meir omfangsrikt enn både Jensøn og Pontoppidan sine – trass i at han forsynte det med tittelen *Een liden Glose-bog*. Han prøvde å få det ut i København under eit opphald i 1747–48, men det mislykkast, og seinare tok arbeidet med samisk alle kreftene hans, så manuskriptet vart liggjande og hamna til slutt i Kongelige Bibliotek i København. I 1923 vart ordboka utgitt med merknader av Torleiv Hannaas (jf òg Bull 1988:64–66). Den er blitt rekna som den fagleg sterkaste og beste av alle dei ordbøkene vi behandlar her, så det er eit stort tap at ho ikkje kom ut og vart kjend i samtida.

Den neste *trykte* norske bygdemålsordboka vart da *Glossarium Norvagicum* av *Erik Pontoppidan* (1698–1764). Pontoppidan var dansk fødd, og levde det meste av livet sitt i Danmark, men han var biskop i Bergen frå 1747 til 1755. Ordboka hans, som vart trykt i 1749, var bygd delvis på tidlegare lokale ordsamlingar, deriblant Jensøns *Dictionary*, og delvis på eiga innsamling av ord i distrikta rundt Bergen. Den var litt mindre enn Jensøn si, og har fått ganske dårleg skussmål av fagfolk i ettertida, i motsetning til Jensøn. Det er mange feil og mye reint slurv i boka, noko som mest av alt kjem av at ho vart produsert med stort hastverk. Håkon Hamre har laga ei kommentert tekstutgåve av ordboka (1972). Han har ei fyldig innleiing, med bl.a. ei beretning om alle intrigane rundt Pontoppidan ved det danske hoffet. Hamre meiner at boka måtte ut fort fordi ho fungerte som vedlegg til ein søknad om ei meir framståande vitskapleg stilling i København. Det var viktig for Pontoppidan å ha gitt ut den første norske dialektordboka som var trykt i Noreg – han visste om arbeidet til Leem, og ønskte å komme han i forkjøpet. Boka har likevel fått betydning rett og slett ved å finnast med eit slikt framståande namn på tittelbladet; ho har klart stimulert interessa for norsk språk.

Jacob Nicolai Wilse (1735–1801) var frå Jylland, men levde sitt vaksne liv som prest i det som no heiter Østfold fylke, først i Spydeberg (1768–86), deretter i Eidsberg resten av livet. Også han dreiv eit aktivt opplysningsarbeid og publiserte fleire vitskaplege verk med emne frå

embetsdistriktet sitt. Viktigast er det store verket *Physisk, oeconomisk og statistisk Beskrivelse over Spydebergs Præstegield* frå 1779. Året etter kom ordboka hans, med den fulle tittelen *Norsk Ordbog eller Samling af Norske Ord i sær de som bruges i Egnen af Spydeberg og viidere paa den Østre-Kant af Norge*. Den inneheld 1600 ord. Han hadde da arbeidd tolv år i Spydeberg og sett seg godt inn den lokale dialekten, samtidig som han hadde kjennskap til austnorsk talemål på breiare basis. Wilse er kjend i språkhistoria for å ha skrive – i innleiinga til ordboka – at den "smukkeste Dansk" var det som vart snakka i Christiania. Meininga hans med å gi ut ordboka var dobbel: dels å gjere embetsmenn kjende med spesielle norske ord, eit motiv han delte med dei andre vi omtalar her, delvis å "forbetre" det danske språket ved å arbeide for å få teke opp norske ord. Han var altså ingen talsmann for fornorsking eller målreising, men for ei utvikling av det danske skriftspråket til eit betre fellesspråk for Danmark og Noreg. Ordboka vart nytgitt med kommentarar av Sigurd Kolsrud i 1919, og trykt opp att i ei nytgåve av *Physisk ...* i 1920 og på nytt i Strømshaug (1995:139–167).

Hans Jacob Wille (1756–1808) var presteson frå Seljord i Vest-Telemark, der han òg arbeidde fleire år som kapellan. Seinare var han prest i Romsdal og deretter i Trondheim, der han enda som prost og sekretær i Kongelige norske Videnskabers Selskab. Wille var breitt vitskapleg interessert, men arbeidde etter kvart mest med naturvitskap, særleg botanikk. Han har kjent Wilses verk og følgde tidleg i hans fotspor: I 1786 gav han ut det store verket *Beskrivelse over Sillejords Præstegield i Øvre Tellemarken i Norge*. Ordsamlinga hans var eit biprodukt av dette arbeidet, men ho vart ikkje utgitt. Likevel vart ho kjend, og det finst tre handskrifter av ho, som alle er avskrifter etter ein tapt original. Jan Ragnar Hagland har jamført avskriftene og gitt ut ei diplomatarisk utgåve av heile ordboka i 1975. Ho inneheld ca. 3000 ord, og nærmar seg såleis Leem si i omfang. Ho baserer seg primært på dialekten i Seljord, men siktar som dei andre ordbøkene vidare: Den fulle tittelen på manuskriptet er *Norsk Ordbog som især indeholder en Samling af Norske Ord, som især bruges i Sillejord og flere Stæder i Norge*.

Det mest ambisiøse norske ordboksprosjektet før Aasens var likevel *Laurents Hallagers Norsk Ordsamling eller Prøve af Norske Ord og Talemaader* frå 1802. Hallager (1777–1825) var bergensar, eigentleg lege i heimbyen, men altså også svært språkinteressert. Målet hans var å lage ei omfattande samling av det spesifikt norske ordtilfanget med tanke på at det kunne takast i bruk i det danske skriftspråket – ein idé han delte med Wilse og andre i samtida. Men det var umogleg for han

både av praktiske grunnar og på grunn av manglande fagleg skoloring å gjennomføre eit så ærgjerrig prosjekt. Grunnstamma av ordtilfanget hos Hallager var frå Vestlandet, der han var best kjend, men han prøvde også å få med mest mogleg frå andre landsdelar, og brukte da eldre ordsamlingar han hadde tilgang til, blant dei fleire av dei eg har nemnt ovanfor. Ordsamlinga hans vart den største trykte så langt – med mellom 6000 og 7000 ord. Hallager fekk mykje å seie for Ivar Aasen, og har kanskje hatt sin største innverknad på den måten. Aasen fekk tak i eit eksemplar av Hallagers samling alt som ganske ung heime i Ørsta rundt 1830, og det ser ut til at Hallager var ein sentral inspirasjon for språkgranskings- og språkbyggingsprosjektet hans (Walton 1996:357–365).

Den leksikografiske behandlinga av stoffet

I rammene på desse sidene har eg sett opp ein del ordartiklar på L. Eg har valt ut dei orda som er behandla i minst tre av dei samlingane som kom før 1800; alle står i tillegg hos Hallager. Det er ikkje så mange; talet på oppslagsord på L er 28 hos Jensøn, 29 hos Pontoppidan, litt over 150 hos Leem, drygt 90 hos Wilse, om lag 200 hos Wille og noko over 300 hos Hallager. Utvalet mitt vart på 22 oppslag; eg har nummerert dei etter den rekkjefølgja dei har hos Hallager, og brukt same rekkjefølgja og tilsvarande nummer i utdraga frå dei fem andre. (Alfabetiseringa er ikkje heilt konsekvent, så den autentiske rekkjefølgja er ikkje lik i dei ulike ordbøkene.) Når det gjeld typografi, så har eg brukt understreking for å markere latinsk skrift; det som ikkje er understreka, står i fraktur i originalen.

Christen Jensøn: *Den norske Dictionarium eller Glose-bog* (1646)

- 5 **Laff** / kaldis de hvide Haar / som voxe paa gamle Bircketræer / skicked som huid Skeg paa en gammel **Boickie**. Gifues til Fields smaller oc Vinterens til **Noens** / oc voxer icke på unge Birck. Eller andre træer / uden på Furretræer.
- 6 **Leit** / i.e. ofuerseet. Item **Let** i.e. farvet / saasom Rou-Leet Klæe / i.e. Røfarffuet Klæde
- 7 **Ley** sive **Straak** / kaldis en Almindelig / frem Reysendis Vey til Vands
- 9 **Lem** kaldis et Lofft i et Huus. Item **Leel** kaldis oc det samme til foer.
- 10 **Lemelder** / kaldis Lemminger / som siges at regne aff Himmelen: Huilcke ere skadelig Creature i Ager oc Eng / ere plettelig / oc dunede som Gieslinger / store som Muldvarper med fire been / oc hafue rumper / somme de Bide fra sig som andre Hunde / naar mand med en Kiep sticker at dem.
- 15 **Lij-Ve** / er at vere stille sive roelig / siges rettelig om den sted / huor Vinden i blest icke tager. Saasom: Her **Live i Backe** / Item naar Seglet paa Baaden mellom Flagene henger stille. Da siges det oc at **Live**.
At Live seg / kaldis at skone sig paa Arbeyde / den som er Lad.
- 17 **Loup** sive Smørloop kaldis det Barck / af Rønnetræ eller Lindetræ / som er rund aff træit tagen / oc med Lindebast sammenbunden / huorudi ladis det Landskyld Smør / oc ydes Aarligen.
- 20 **Lyr** / kaldis en Naturlig sød Fisk / sønderlig naar den er Bocknet sive halfftør.
- 21 **Lyse** / kaldis Tran.

Christen Jensøn var den verkelege pioneren av dei, og han er den som av naturlege grunnar ligg lengst ifrå dei moderne sjangerkrava til ei ordbok, som at det skal vere eit skilje mellom "språket" og "verda", og altså mellom "ordbok" og "encyklopedi". Han levde hundre år før den første franske encyklopedien og Samuel Johnsons ordbok. Dei fleste orda hos han forklarar norske fenomen for ikkje-nordmenn. Den faste måten hans er å skrive *kaldis* ved substantiv, og gjerne *er* eller *i.e.* ved andre ordklasser, og så komme med ein ekvivalent eller oftast ei lengre forklaring. Andre typar opplysningar kjem meir sporadisk, såleis kan han putte inn kollokasjonar som i den følgjande artikkelen:

Ly / kaldis Folck. Saasom: **Mycken** Ly / *i.e.* Mangefolck. Item Vng ly / *i. e.* Vnge Folck oc Børn.

Normeringa hans av oppslagsord er den ein naturleg skulle vente, å gi att ordet etter uttalen med skriftkonvensjonane han var vant til. Han skriv *Laff* for det som heilt sikkert vart uttalt *Lav* alt den gongen, *Loqva* ("i.e. Alligevel") med *q* som det var vanleg å skrive framfor *v* osv. Boka er skjemma av trykkfeil, som rimeleg er, for det er lite truleg at han las korrektur sjølv når han sat i Sunnfjord og trykkinga skjedde i København. Såleis har han følgjande artikkel:

Lyde / er at brende Domt. Saasom Liuset lyger: *i. e.* Det vil icke vel brende.

Som uttrykket viser, skal verbet heite *lyge*. Forma *lyde* har likevel følgt med etterfølgjarane hans, som skreiv av eldre ordbøker like flittig som seinare generasjonar av leksikografar: Både Pontoppidan og Hallager har den forma, og det er heilt klart at dei har teke ordet rett frå Jensøns ordbok.

Knud Leem: Een liden Glose-bog (1747, utgitt 1923)

- 1 **Ei Laat** (Een Laat) = Een Lyd, eller Røst af noget, e: g: *Qva æ dæ for ei Laat E høire.* Hvad er det for een Lyd, eller Røst, jeg hører.
- 3 **Ein Lagna** (Een Lagne) = Een Beskikkelse.
- 4 **Land** = Urin.
- 6 **Ein Leet** (Een Let) = Een Farve.
- 7 **Ei Ley** (Een Ley) = Et Inden-sunds Far-vand, hvor Skibe, og andre Fartøyer haver deres sædvanlige Vey, og passage.
- 8 **Ein Leiv** (Een Leiv) = Et udbagedt Flad-brød.
- 9 **Ein Lem** (Een Lem) = Et Loft
- 10 **Ei Lemænne** (Een Lemænne) = Een Muus, som er guul, med et sort Kryds over Boven, hvilken, som jeg selv haver erfaret, falder ned af Luften, og fordærver Urterne paa Marken; Efter dette slags Muus ere Reve og Rinsdyr meget begiærlige.
- 11 **Ei Lems** (Een Lemse) Saa kaldes i Trundhiems Stift et mygt Flad-brød oversmurt med Smør, og bestrøedt med Gammel-ost, hvilket siden sammenlægges hardt ad, som et Brev, og over alt i Norge bruges udi Bonde-Brylluper. I Bergens Stift, og Augvoldsnæs Egn udføres Ordet: *Ei Lepse* (Een Lepse).

- 12 **Leouge** (Leig) = Geschwind, Myg i sine Lemmer. – *Kring* id: Vid: Lit: K. – *Snuen* id: Vid: S.
- 13 **Ei Li** (Een Li) = Een viid høy Bakke under een Klippe.
- 14 **Aa Like** (At Like) = At Have Behag udi.
- 15 **Aa Live** (At Live) = At Spare, menagere. e: g: *Dend Karen veit aa liva se i Arbeye.* = Dend Karl ved at spare sig i Arbeydet, Hand forcerer sig ikke over sin Kraft.
- 16 **Ein Lou** (Een Lou) = Et Bad. it: Een Saft. e: g: *Myrebær-Lou.* = Saft av Multebær. *Tytebær-Lou.* = Saften af Tyde-bær.
- 17 **Aa Loue** (At Loue) = At Bade.
- 18 **Ein Loup** (Een Loup) Saa kaldes paa een Deel Stæder i Bergens Stift, og udi Augvoldsnæs Egn en stoer Æske af Træe. it: Een Høy Bombe gjort af Bark.
- 19 **Aa Lye** (At Lye) = At Høre efter. e: g: *Qva æ dæ, du stænde, aa lye ette?* = Hvad er det, du staaer, og hører efter?
- Aa Lye Preikaa** (At Lye Prædikken) = At Høre Prædikken. e: g: *Me vil ingienstas fara, før me ha vore i Kyrkiaa [aa lyt Preikaa].* = Vi vil ingenstæds fare, førend vi haver været i Kirken, og hørt Prædikken.
- 21 **[Eit] Lyse.** = Tran.
- 22 **Aa Lyte** (At Lyte) = At Maae. e: g: *Du lyte fare.* = Du maae endelig fare.

Leem har ein sikrere måte å behandle materialet på enn Jensøn og sin samtidige "konkurrent" Pontoppidan. Han bruker likheitsteikn framfor definisjonane (eig. teiknet O:, som eg har erstatta med =), som hos han oftare er kortare ekvivalentar enn hos dei to andre. Leem tek meir enn dei andre opp uttrykk og frasar som oppslagsord. Grammatisk markering får han fram ved å føre opp ubestemt artikkel, som viser genus, og infinitivsmærke framfor verb. Leem normerer òg oppslagsorda, han prøver i alle fall, men som vi ser, bruker han ofte berre dialektforma med dansk artikkel føre. Men på *Lagna* (3) og *Leouge* (12) prøver han å føre opp danske normalformer. Adjektivet *leouge* kjem av norrønt *li>ugr*, og Leem har ikkje skjönt meir av det enn at suffikset *-oug(e)* tilsvarende dansk *-ig* (i moderne norsk bruker vi den dialektbaserte skrivemåten *leug* v.s.a. *ledig* – med ei viss semantisk differensiering).

Utgjevaren Hannaas har "snudd om" på oppslagsformene i forhold til Leem: Leem fører opp den danske eller "danske" normalforma først og dialektforma i parentes etterpå: "Een Lagne (Ein Lagna)" osv. Eg har følgt Hannaas, for å få det mest mogleg parallelt med dei andre ordboksprøvene. Ved ein del ord set Hannaas den ubestemte artikkelen i hakeparentes; det einaste dømet i prøvene mine er "[Eit] Lyse" (21). I slike tilfelle manglar artikkelen hos Leem; Leem skriv om dei at dei "siælden, eller ubeqvemmelig tager bemældte Particul til sig". Det betyr etter alt å dømme at Leem skil mellom teljelege og uteljelege substantiv, så han får med ein ekstra grammatisk finesse. Opplysninga om genus blir da rett nok borte, men Leem føyer til: "Vil mand i det Norske Sprog føye *Een*, eller *Et* til dem, viser Registeret Maaden". Dette registeret vart truleg primært laga for å integrere tilleggsmateriale Leem fann i København og laga ei eiga liste over, med hovudlista hans, men det er ikkje teke med i Hannaas si utgåve.

Også Leems manus inneheld sterke encyklopediske trekk, med gode grunnar ut frå føremålet ordboka skulle tene.

Pontoppidan liknar på Jensøn i den encyklopediske stilen, men har gjerne kortare og meir konsise definisjonar. Som vi ser, har han grammatisk merking av orda. Bøyingsopplysningar gir han derimot like lite som dei andre. Det kan vel ha samanheng med at dette var gjennomført passive ordbøker; det var under ingen omstendigheiter meininga at brukarane – prestar og andre embetsmenn – skulle prøve å snakke dialekt. Sjølv om Pontoppidan har mange feil i ordboka si, og har fått sterkt negativt omdømme av den grunn, så er det ikkje så mange av dei i det utdraget eg har brukt som eksempel her – særleg når vi ser bort frå dei mislykka forsøka på å finne parallellar i latin og gresk. Innleiinga hans viser at han var svært oppteken av greske "røter" for norske ord, og sette dei i samanheng med dei krigerske ekspedisjonane fleire gammalnorske kongar hadde hatt i austerveg. Av andre feil kan vi merke oss at ordet *Lagne* er markert med nøytrum, mens det rette er maskulinum; på normalisert nynorsk heiter det *lagnad*. *Loune* (17) er feil for *Louge* (*lauge* i moderne ortografi). Normaliseringa hans er generelt ganske usikker; han ser meir enn Jensøn og Leem ut til å fordanske formene ved å skrive *Lagne* for *lagna*, *Leev* for *leiv*, *Løb* for *laup*, jamvel *Liuse* (etter datidas ortografi) for *lyse*. Fleire feil kan vel reknast som trykkfeil her òg. På somme område er Pontoppidan betre enn Jensøn og til dels Leem, såleis i beskrivelsen av *lemen*, der Pontoppidan viser at han var vel så god i naturkunnskap. (Leems påstand om at han "selv haver erfaredt" at lemerna "falder ned af Luften", kan komme av at lemerna i sterk vind kunne blåse langt av stad i store mengder, slik at dei kunne "regne" ned over folk – noko vi ofte finn referert som gammal folketru.) Men generelt gjeld det at Pontoppidans ordbok vanskeleg kan brukast som informasjonskjelde utan at ein kontrollerer med andre kjelder.

Erik Pontoppidan: *Glossarium Norvagicum* (1749)

- 2 **Laft**, *s. m.* det Sted hvor Stokkene eller Huus-Tømmeret sankes og skarres i hinanden e. gr. Hvor mange **Laft** er Huuset høyt. i e. hvor mange Bielker ligger der paa hinanden.
- 3 **Lagne**, *s. n.* den fastsatte Skæbne, som efter Almuens, og tillige mange nyere Philosophorum, Begreb, ikke er at undflye, e.g. Det var hans **Lagne** saa at døe, den Døds Maade kunde han ey undgaae; maaskee af λαχος, fors, fortuna, dog rimeligere af at legge og lagt; det var mig forelagt, det var mig saa beskæret. sic fuit in fatis.
- 5 **Laf** *s. m.* de hvide Haar som voxer paa Gamle Bircke-Træer og ligne et Skæg.
- 6 **Leet vel Leit** *s. m.* Farve. vet. Lød unde Rødlødden.
- 8 **Leev** *s. m.* Fladbrød baget gemeenlig av Havre-Meel saa tynd som en Vindves-Rude og gandske rundagtig.
- 10 **Lemener** kaldes og Lomhunde. Nogle smaae Udyr, at ansee som store Muus med korte Haler, paa Skindet Brand-gule med sorte Striber; sendes af og til, som en Lande-Plage i Millioner Tal, da de gjøre stor Skade paa Græs og Træer, men søge snart til Vandet og drukne sig.

- 11 **Lepse** s. m. Samme Fladbrød naar det ældes, slaar sig og bliver blødt. ληψις, acceptio
 14 **Lika**, *verb.* at ynde og elske en Ting, æg likar ham vel.
 17 **Loune**, *verb.* Toe, bade, rens, compos. Løv-Kar bruges endnu paa Dansk. Løverdag har ogsaa uden Tvivl deraf sit Navn at man da badede sig.
 18 **Löb** s. m. Et Ord i den Norske Matricul, efter hvilken det betegner ongefær saa meget, som 2 Tønder Hartkorn, e. gr. han skylder af saa mange Löb.
 20 **Lyr** s. m. en Fisk hvis smag er meget sød.
 21 **Liuse** s. n. Tran som brændes i Lamper at lyse med.

Wilse og Wille er mindre encyklopediske enn dei andre; dei nøyer seg stort sett med å gi opp tydingsekvivalent utan vidare forklaringar. Wille gjer spesielt merksam på at han har utelate ord for dyr og planter, fordi dei blir behandla i *Sillejords Beskrivelse*; der står det såleis eit avsnitt om "Leemanden". Dette kan vere forklaringa på at deira ordbøker er annleis enn dei tidlegare: I og med at begge hadde gitt ut eit utførleg vitskapleg verk om kvar si respektive bygd, var behovet for encyklopediske opplysningar i ordbøkene, som mest kunne reknast som biprodukt, sterkt reduserte. Det moderne skiljet mellom beskriving av verda og beskriving av språket kunne såleis lettare gjennomførast av dei – men da på ein heilt praktisk bakgrunn.

Jacob Nicolai Wilse: *Norsk Ordbog eller Samling af Norske Ord* (1780)

- 1 **Laat**, Lyd.
 2 **Laft**, Hiørne i Stokkevægge
 3 * **Lage**, bestemme; it. danne
 4 **Land**, Urin, sær visse Kreatures
 5 **Lav**, Moos paa Træer, sær den lange
 6 * **Ledt**, Farve, i sær Ansigtets
 7 **Lej**, **Atlej**, Anledning, Evne
 8 **Lev**, et heelt Fladbrød; hinc.: Brødslev, od.
 9 **Lem**, Vindves-Skudde
 11 **Levse**, halvstegt Fladbrød
 12 **Lioug**, **Liu**, smidig i Kroppen, it. ledig
 13 **Lie**, s. **Leine** (= Afheld i et Bierg)
 hinc. **Sollie**, som er beliggende mod Sønden
 og **Nordlie** v. **Baglie**, som ligger Norden for.
 14 * **Like**, Vr. behage
 15 * **Live**, spare. it. kiøre frem.
 16 * **Loug**, Bad,
 17 * hinc.: at **louge** sig, bade sig.
 19 **Lye**, at høre paa, f. E. **lye** Præk, høre paa Prædiken.
 22 **Lyte**, være nød til. han **lyter** vel, han faar vel dertil.

Hans Jacob Wille: *Norsk Ordbog* (ca. 1785, utgitt 1975)

- 1 **Laaet**, Lyd. i pl.
 2 **Laft**, Hjørne i en Bygning
 3 **Laga**, bestemme og bestemt it: øse Vand paa Rasten i Brygningen.
Lagie, Beskikkelse, Bestemmelse. *Saa I Lagie* : til begge Deelee.
Lagna, beskikket.
Lagt, id:

- 4 **Land**, Kiørenes Urin, *Lande* er verb.
 5 **Lav**, den lange Mose paa Træer.
 6 **Leet**, Coleur.
 7 **Lei**, Tiid, it: lang Stykke Vej.
 8 **Leiv**, Fladbrød.
 9 **Leem**, Vindues Skude.
 11 **Lævse**, et Slags Mygbagt Fladbrød.
 12 **Lëug**, bøyelig, smidig
 13 **Li**, Afheld i et Bierg. Heraf: *Soel li*, mod Solen. *Bakli*, mod Norden.
 14 **Likar**, synes vel om.
 15 **Live paa**, spare paa.
 16 **Loug**, et bad.
 17 **Louge sæg**, at bade sig.
 19 **Lye**, at høre efter
 Lye Messe, at anhøre Gudstjenesten.
 22 **Lyte**, er nødt til. i imp: *lout f*: Ex: *du lyte jæra dæ* = du faer gjøre det.

* hos Wilse betyr at orda er "Norske i Almindelighed", mens dei umarkerte orda er meir lokale eller regionale – Wilse vedgår rett nok at dei kan vere meir allmenne enn han trur, men han har ikkje hatt moglegheit til å kontrollere det.

Dei tek heller ikkje særleg omsyn til grammatiske forhold; vi ser at dei manglar grammatiske markeringar på orda, og Wille fører opp oppslagsord i ulike bøyingsformer, jf. at verbet *like* er oppført med presensforma *Likar* (14). Når det gjeld normeringa av oppslagsformene, så er dei ulike: Wilse legg i mange tilfelle skrivemåten opp mot dansk, kanskje motivert av ønsket hans å få desse orda godtekne i skriftspråket. Wille er nøyare med å gi att bygdeuttalen; seljordmålet ligg jo klart lenger unna dansk enn østfolddialekten, så det ville vere vanskelegare for han å normalisere utan at orda vart ugjenkjennelege. Vi har ikkje mange eksempel på denne motsetninga i utdraget mitt, men vi kan peike på *Lev* vs. *Leiv* (8), og av andre eksempel kan vi nemne *Lade* 'ligge og strække sig' og *Lurved* hos Wilse, der Wille har *Late sæg* og *Lurvutte*.

Laurents Hallager: Norsk Ordsamling eller Prøve af Norske Ord og Talemaader (1802)

- 1 **Laat**, en Lyd; et ynkeligt Skrig.
 2 **Laft**, Hjørne i Stokkevægge; det Sted, hvor Stokkene i en Bygning samles i hinanden.
 3 **Lage**, **Lagna**, den uundgaaelige Skjebne; Skjebnens Beskikkelse.
 Lage, V. bestemme; danne, mage; lave.
 Laget, **Lagna**, beskikket, bestemt ved Skjebnen
 4 **Land**, Urin, Pis (især visse Dyrs). F. Ex. **Kattelund**, **Kuland**. – Isl. Hland.
 5 **Lav** eller **Laf**, en lang Mos, som voxer ud paa Træer.
 6 **Ledt**, **Let** eller **Lit**, Farve, Kulør. – Isl. Litr. Sv. Let.
 7 **Lei** (Leed), en kant af Himmelen eller Landet; it. en Vei, et langt Stykke Vei (især til Søs).
 Bergens Lei, kaldes Veien til Søs indenskjærs, søndenfor Bergen, omtrent 18 Mile lang.
 8 **Leiv**, **Lev**, et heelt Fladbrød, en heel Skive.
 9 **Lem**, et Loft; it. en Vindues-Skudde.

- 10 **Lemmus, Lemming, Lemæn**, et Slags skadelige Muus, som efter Almuens Mening falde ned fra Himmelen. Marmota lemmus.
- 11 **Levse, Lepse**, blødbaget Fladbrød. I Trondhj. **Lemse**.
- 12 **Lju, Ljeug**, let, smidig, behændig.
- 13 **Li**, Afheld i et Bjerg. Heraf: **Nordli**, en Helling i Bjerget som vender mod Norden; **Sollie**, som ligger mod Solen.
- 14 **Like**, synes godt om, lide, see gjerne. – Engelsk: like.
- 15 **Live, Live paa**, spare. **Live sæg**, skaane sig selv for Arbeide. – Isl. hlife.
- 16 **Loug, Lou**, et Bad. **Sjøloug**, Søbad. – Isl. Laug.
- 17 **Louge sæg**, bade sig.
- 18 **Loup, Løp**, Løben, Springen; it. et vist Maal, omtrent to Tønder Hartkorn; it. et Slags Trækar, en Osteform. – Isl. Hlaup.
- 19 **Lye**, lytte, høre paa. **Lye Mæsse**, høre paa Prædiken.
- 20 **Lyr**, en Torskeart. Gadus Pollachius.
- 21 **Ljose** eller **Lyse**, Tran, som bruges i Lamperne. Berg.
- 22 **Lyte, Loute**, Imperf **Lout**, være nødsaget til, maae. **Du lyte gjæra dæ**, du maa gjøre det.

Hallager levde så seint at han hadde tilgang til mange av dei ordsamlingane som var laga før; såleis har han brukt alle dei andre vi har behandla her med unntak av Leem. Ser vi på ordartiklane, ser vi at han er langt meir leksikografisk enn dei andre, det vil seie at det encyklopediske kjem meir i bakgrunnen til fordel for korte reint leksikografiske artiklar med ein ekvivalent eller fleire. Fenomen som *lemen* og *laup* måtte også han forklare. Hallager heimfestar orda sine og gir boka dermed eit riksnorsk preg; han seier i forordet at der han ikkje heimfestar, betyr det at ordet er allment i Noreg. Berg. tyder Bergens Stift, som omfatta det meste av Vestlandet. Hallager er òg meir språkkunnig enn forgjengarane sine, i alle fall viser han det her ved å trekkje inn parallellformer frå engelsk, islandsk, svensk og tysk, men ikkje systematisk, og han tek òg inn latinske termar for dyr og planter. På slike måtar peikar han i retning av Aasen, sjølv om spranget frå Hallager til Aasen var klart større enn frå dei tidlegare ordboksforfattarane til Hallager. Han normaliserer ikkje oppslagsformene, men fører gjerne opp fleire former ved sida av kvarandre, delvis ulike dialektformer, delvis òg fordanska former. Han markerer heller ikkje ordklasse eller genus. Dette siste nemner han spesielt i inleiinga at han rett og slett ikkje tør, fordi han er for usikker på kva som er rett. Han skriv at han håpar å kunne føre på genus i eit seinare opplag med hjelp frå kunnigare folk, men noko nytt opplag kom aldri.

Oppsummering

I ei periodisering av norsk leksikografi må dei verka vi har omtala her, reknast for å høre til den "pre-leksikografiske" perioden, i Anna Hannesdóttir/Bo Ralphs terminologi (sjå bidraga deira i dette tids-

skriftet). Som vi alt har vore inn på, kan vi setje grunnleggingsåret til den vitskaplege eller vitskapsbaserte leksikografien i Noreg til 1850, da Aasen kom med *Ordbog over det norske Folkesprog*. Likevel kan vi spore ei utvikling i dei ordbøkene vi har behandla, frå Christen Jensøn i 1646 til Hallager i 1802. Dei eldste ordbøkene var like mye ein måte å presentere og forklare norsk natur, kultur, materielle forhold og mentalitet på, som reine språkdokument. Men den siste ordboksgenerasjonen, frå 1780 og framover, tok eit langt steg over i det reint leksikografiske. Ein kan ikkje la vere å sjå det i samanheng med at Wilse og Wille laga ordbøkene sine som biprodukt til ei omfattande vitskapleg behandling av dei aktuelle bygdene; dei rekna dei topografiske verka som hovudverka sine, og der hadde dei alt det encyklopediske stoffet. Wille publiserte ikkje ein gong ordboka si, men lét ho sirkulere i avskrifter. Dei var berre to av fleire prestar som skreiv slike allmennvitskaplege verk i denne perioden, som vi kallar opplysningstida. Denne livlege opplysningsverksemda, den sterke interessa for vitskap generelt både om natur og folkeliv, og dei stadig betre publikasjonsmoglegheitene som auken i lesekunnskap og kjøpekraft førte til i dei økonomisk framgangsrike 1700-åra – alt dette er faktorar som har gjort det mogleg med ei stadig sterkare sjangerdifferensiering, og i dette nye sjangermangfaldet hadde også "reine" språkordbøker sin plass. Ei vidare differensiering innanfor sjølve ordbokssjangeren hørte derimot framtida til, så langt det gjaldt norsk leksikografi.

Litteratur

- Bjørkum, Andreas 1997: Gloseboki åt Christen Jensøn. I: *Talatrusten* 31, 16–18.
- Bloch, Thomas 1956: *Glossemata Tellemarchica. Fyresdal 1698*. Utgåve ved Sigurd Kolsrud. Skrifter frå Norsk Målførearkiv VII. Oslo: Norsk Målførearkiv.
- Bork, Jakob Laugesen 1956: *Ordsamling fraa Bø i Vesteraalen*. Utgåve ved Sigurd Kolsrud. Skrifter frå Norsk Målførearkiv VIII. Oslo: Norsk Målførearkiv.
- Bull, Ragnar 1996: *Den Norske Dictionarium eller Glosebog*. Askvoll kommune.
- Bull, Tove 1988: Ordsamling i Nord-Noreg gjennom 300 år. I: O. Almenningen og O. Grønvik (red.): *Ord og mål. Festskrift til Magne Rommetveit*, Oslo: Kringkastingsringen, 58–79.

- Giil, Ragnar 1970: *Ein grafonematisk studie i Christen Jenssøns "Den norske Dictionarium eller Glosebog" med ei utgreiing om mannen og verket hans*. Upublisert hovudoppgåve, Universitetet i Bergen.
- Hallager, Laurents 1802: *Norsk Ordsamling eller Prøve af Norske Ord og Talemaader*. København.
- Hamre, Håkon (red.) 1961: *Vestnorske ordsamlingar frå 1700-talet*. Skrifter utgitt av Institutt for nordisk filologi, Universitetet i Bergen IV. Bergen etc.: Universitetsforlaget.
- Hamre, Håkon 1972: *Erik Pontoppidan og hans Glossarium Norvagicum*. Årbok for Universitetet i Bergen – Humanistisk serie 1971:2. Bergen: Universitetsforlaget.
- Hannaas, Torleiv (red.) 1911: *Ordsamling fraa Robyggjelaget fraa slutten av 1600-talet*. Det Norske Historiske Kildeskriftfonds Skrifter 40: Ældre norske sprogminer II. Kristiania: Grøndahl.
- Hannaas, Torleiv (red.) 1915: *Christen Jenssøns Den Norske Dictionarium eller Glosebog*. Det Norske Historiske Kildeskriftfonds Skrifter 40: Ældre norske sprogminer III. Kristiania: Grøndahl.
- Hannaas, Torleiv (red.) 1923: *Professor Knud Leems Norske Maalsamlingar fraa 1740-aari*. Skrifter utgjevne for Kjeldeskriftfondet 48. Kristiania: Kjeldeskriftfondet.
- Indrebø, Gustav 1951: *Norsk målsoga*. Utgåve ved Per Hovda og Per Thorson. Bergen: Grieg.
- Jensøn, Christen 1946: *Den Norske Dictionarium eller Glosebog*. Faksimileutgåve ved Per Thorson. Bergen: Eide.
- Kolsrud, Sigurd (red.) 1915–17: *Gamalt austlandsmaal*. Lillehammer.
- Kolsrud, Sigurd (red.) u.å.: *Gamalt austlandsmaal. Upplandsmaal (Kall 210 fol.)* Lillehammer.
- Kolsrud, Sigurd (red.) 1957: *Norske ordsamlingar 1810–1812 til Videnskabernes Selskabs Danske Ordbog*. Skrifter frå Norsk Målførearkiv X. Oslo: Norsk Målførearkiv.
- Ramus, Jonas 1956: *Ordsamling. Norderhov 1698*. Utgåve ved Sigurd Kolsrud. Skrifter frå Norsk Målførearkiv VI. Oslo: Norsk Målførearkiv.
- Rasch, Jacob 1957: *Norsk ordsamling. Stavanger 1698*. Utgåve ved Sigurd Kolsrud. Skrifter frå Norsk Målførearkiv IX. Oslo: Norsk Målførearkiv.
- Strømshaug, Kristian o. fl. 1995: *Mål i Østfold*. Norske studiar VIII. Oslo: Novus.
- Walton, Stephen 1996: *Ivar Aasens kropp*. Oslo: Samlaget.
- Wille, Hans Jacob 1975: *Norsk Ordbog*. Utgåve med innleiing og merknader ved Jan Ragnar Hagland. Det kongelige norske Videnskabers Selskabs skrifter 3-1975. Trondheim: DKNVS.

Wilse, Jacob Nicolai 1919: *Norsk Ordbog*. Kommentert utgåve ved Sigurd Kolsrud. Kristiania.